

Дмитро Бібіков

ПРО ТЕМПИ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ

(ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК)

Рубіж I—II тис. н.е. на східнослов'янських землях ознаменувався докорінними змінами офіційної ідеологічної доктрини. Однак, писемні джерела висвітлюють процес християнізації досить побіжно, передусім стосовно провідних міських центрів Давньоруської держави. Про пережитки старих вірувань у світогляді пересічного населення дізнаємося лише з емоційних нарікань літописця («...еже творять вятичи и ныне»). Окремими епізодами згадується про опозиційні язичницькі рухи, наприклад — під час суздальського повстання 1024 р., або — ростовського 1071 р.

Тому для висвітлення питань світоглядних змін у слов'янському середовищі на рубежі епох вкрай важливими є археологічні джерела і в першу чергу — матеріали поховальних пам'яток [15]. Будучи масовою категорією археологічних об'єктів, вони об'єктивно відображають одну зі споконвічних основ будь-якої релігії — уявлення про потойбічний світ. Інша справа — інтерпретація цих даних ученими, котра є не такою простою задачею. Дослідник неодмінно стикається з дискусійною проблемою біритуальності ранніх давньоруських могильників. Наразі вона фактично упирається в датування перших інгумаційних поховань і з'ясування їх релігійної належності. Тим не менше, основна тенденція розвитку давньоруського поховального обряду полягає у поступовому переході широким верствам населення від трупоспалення до трупопокладення після Володимирового хрещення 988 р.

Появу на Волині перших інгумаційних поховань надійно маркують, передусім, малочислені комплекси зі срібними жіночими прикрасами X — початку XI ст. До таких належать скроневі кільця волинського типу, лопатеві намистини та штамп для їх виготовлення [10, с. 46—48; 14, с. 67]. У межах розглядуваного

регіону дані предмети в одиничній кількості зустрічаються в похованнях околиць Луцька (Крупа, курган №2; Піддубці, курган №8; Берестяне-Голови, курган 11), а в основному концентруються на некрополях новостворених київськими князями фортець Погориння (Пересопниця, кургани №№ 3, 8, 16, 23, 29; 33; Білів, курган №29). Суттєво переважають (за винятком курганів №№ 3 і 23 з Пересопниці) захоронення, здійснені на рівні горизонту чи вище. У межах кінця X — першої половини XI ст. орієнтовно можна датувати побутування в регіоні обряду поховання в так званих «квазікамерах», котрих відомо понад два десятки (Гірка Полонка, кургани №№ 2, 6; Теремно, курган №1; Новосілки (Боромля), курган №№ 2, 3, 4; Ставок (Ставка), курган №2; Городище, курган №4; Старожуків — 1, курган №№ 2, 10, 12; Старожуків — 2, курган №12; Пересопниця, кургани №№ 7, 29; Білів, кургани №№ 1, 2, 12, 21, 22, 28, 32, 36, 36; Басів Кут, курган №7). Належність усіх перерахованих комплексів охрещеному населенню не викликає сумнівів.

Поширюючись від провідних політико-адміністративних центрів до найвіддаленіших окраїн, цей процес поширення обряду інгумації розтягнувся на довгі десятиліття. Здавалося б, для повнішого розуміння характеру та темпів християнізації периферійних регіонів Давньоруської держави достатньо проаналізувати співвідношення між обома обрядами та їх окремими різновидами на певних хронологічних етапах. Відсоток кремацийних поховань, здійснених уже після запровадження християнства, виступав би маркером ступеню проникнення християнських ідей. Проте, на заваді стає недостатня кількість вузько датованих комплексів, різний рівень вивченості окремих територій тощо. Та й сам релігійний сенс того чи іншого обряду,

забігаючи наперед, може бути не таким очевидним й однозначним.

У даній статті ми вирішили оцінити подальшу перспективність подібних розробок на прикладі території Волині. Географічні рамки вибірки визначаються ареалом розселення літописних волинян, де згодом виникли Волинське та, частково, Київське князівства. Як прийнято вважати, регіон остаточно потрапив під владу Києва внаслідок походів Володимира на ляхів у 981 р. і білих хорватів у 993 р. Залучено кремаційні комплекси, що містять давньоруські прикраси чи гончарну кераміку. У цьому нарисі автор не ставить на меті створення повної вибірки тілопальних поховань регіону. Це, радше, попереднє повідомлення, в якому хотілося б поділитись деякими важливими спостереженнями стосовно розвитку поховального обряду на Дніпровському Правобережжі.

Для наших реконструкцій важливе значення має визначення способу трупоспалення — на місці поховання чи на стороні. Останній для слов'янського населення другої половини I тис. н.е. є традиційним і абсолютно домінуючим. Як не дивно, чітких критеріїв виділення обох типів кремаційних поховань у пострадянській археології досі практично не сформульовано. За А. В. Войтеховичем, до таких критеріїв відносяться обриси і потужність попільних і вугільних прошарків, ступінь пропеченості ґрунту, видимі сліди кострища, розміщення кісток у похованні в анатомічному порядку [5, с. 18]. Нерідко дослідники (в тому числі й автори розкопок) помилково сприймають попільно-вугільні прошарки — залишки ритуальних вогнищ — за поховальні кострища, на якому безпосередньо спалювали небіжчика.

Важливо також враховувати поєднання (в межах спільних курганних груп) кремаційних поховань із різними типами трупопокладень. Для більш архаїчних із них характерними є такі елементи обряду, як наявність стаціонарних дерев'яних конструкцій – поховальних камер і їх імітацій, розміщення тіла на рівні давньої поверхні, випростане положення рук, наявність зольно-вугільних прошарків тощо.

Кремаційні комплекси в межах досліджуваної території розташовані досить

нерівномірно. Один із найбільш ранніх розкопано І.П. Русановою на могильнику біля с. Миляновичі в околицях Ковеля, в групі з десяти насипів. На горизонті знаходилося кострище діаметром 0,5 м із дрібними перепаленими кістками. Навколо простежено сліди невеличкої (ширина — 0,1—0,3 м, глибина — 0,1—0,15 м) канавки, що оточувала майданчик навколо кострища розмірами 2,8×2 м, орієнтований за віссю захід–схід. Знайдено як гончарну кераміку з хвилястим і лінійним орнаментом, із відігнутими, косо зрізаними вінцями, так і ліпний посуд із таким самим профілем [17, с. 7].

У с. Шепель під Луцьком було досліджено великий поодинокий курган, що містив давньоруську кераміку. На рівні горизонту виявлено дрібні кальциновані кістки, аморфні залізні предмети зі слідами перебування у вогні та залізний цвях. По всій площі зустрічалися вуглики [12, с. 350]. Вірогідно, спалення, як і в попередньому випадку, відбувалося на стороні.

Є дані про розкопки двох кремаційних поховань біля с. Острожець, також в околицях Луцька [28, с. 249].

У кургані №2 розташованого неподалік могильника Лище-1 зафіксовано сліди загалом рідкісного на давньоруських теренах обряду часткової, або неповної, кремації. Починаючи з висоти 0,45 м фіксувалось кострище діаметром близько 3 м. На рівні горизонту, на пропеченому ґрунті, виявлено обвуглені залишки дощатої домовини, збитої цвяхами. Кістяк лежав на спині, головою на захід, кисть правої руки покладено в район попереку. Перегоріли тільки м'які тканини, кістки були лише трохи обпаленими й розколотими на частини. Поховальний інвентар представлений двома кільцями зі срібного дроту, бронзовим дротовим перснем та трьома намистинами: гранованою сердоліковою, скляною позолоченою та срібною ажурною. Остання, за даними О.П. Моці, відноситься до категорії згаданих вище лопатевих [14, с. 80, табл. 8, №25], побутування котрих обмежується другою половиною X — початком XI ст. [10, 1954, с. 46—48] або ж першою половиною XI ст. [9, с. 66]. Ще в одному, безінвентарному, похованні (курган №3) кострище влаштовано подібним чином, проте спалення було більш повним [13, с. 558].

Одразу п'ять поховань за обрядом неповної кремації відмічено К.М. Мельник по р. Стубла в Середньому Погоринні, в околицях літописної Пересопниці (могильники Пересопниця, Білів, Старожуків-2). Трохи вище рівня давньої поверхні виявлено потужні, діаметром 3—4 м, кострища, а під ними — згорілі залишки гробовищ, скріплених залізними цвяхами. У кургані №22 з Пересопниці гробовище стояло на суцільному помості, потужністю 0,9 м, з дубових брусів, поміщених у яму. У неглибокій ямі, судячи з опису, могла знаходитись і труна іншого пересопницького кургану, №17. У кургані №5 могильника Старожуків-2 кістяк було поміщено до «склепу» з товстих обтесаних брусів, сильно перепалених; два залізних цвяхи в районі ніг можуть свідчити і про наявність «рухомої» трупи. Іноді над похованням знаходився пласт перепаленої глини, золи та вугілля.

Усі кістяки лежали на рівні горизонту чи трохи нижче, на спині, головою на захід, і також були різною мірою обпалені. В одному випадку (Білів, курган №11) середня частина тіла перегоріла майже повністю. Решта скелетів, передусім — їх верхні частини, під дією високих температур потрошилились або обвуглились, Лише в кургані №14 з Білева кістяк лежав зверху на кострищі, внаслідок чого більшого обпалу зазнали нижні поверхні кісток. Руки покійних були випростані вздовж тіла; рідше — складені в районі тазу (Білів, курган №11), або одну з них покладено кистю на ключицю (Пересопниця, курган №17). Крім того, в кургані №22 з Пересопниці ноги небіжчика було піджато.

Неповні кремації біля сс. Пересопниця, Білів і Старожуків широко датуються в межах кінця X—XI ст. Окрім кружальної кераміки, в кургані №17 з Пересопниці знайдено срібну дровову сережку та витий перстень; у білівському кургані №14 — шліфовану сердоликову намистину, чотири срібних скроневих кільця, в тому числі — S-видне, срібний дрововий перстень; у куті старожуківського «склепу» — перегорілий залізний предмет на кшталт невеликої сокири. Загалом же перелічені могильники почали функціонувати не пізніше початку XI ст. (а вірогідніше — наприкінці X ст.), про що свідчать знахідки тих-таки лопатевих намистин. Тут розкопано понад 100

інгумаційних поховань різних типів, включаючи так звані «квазікамерні» [13, с. 520, 526—527, 538—539; 27, с. 146—148].

Ще два кургани біля с. Білів, з числа розкопаних Ф.Р. Штейнгелем, були з'єднані перешийком. Обидва містили у середніх частинах насипів вугілля, обпалену глину, перепалені кістки та кружальну кераміку [27, с. 147]. Кремація могла здійснюватися на стороні від місця поховання.

Нижче за течією Горині, біля с. Збуж, у групі з 50 курганів було досліджено сім, один із яких містив безінвентарне трупоспалення. Залишки кістяка знаходились у випростаному положенні головою на південь. Обабіч нього і над ним зафіксовано сильно обгорілі бруси довжиною 1,8 м, шириною 0,1—0,15 м. У ногах померлого та в середній частині бруси лежали перпендикулярно. Під скелетом «читався» тонкий шар деревного вугілля. Залишки багаття простежено на площі 2,85×1,3 м, його потужність становила до 0,45 м. За спостереженням учасниці розкопок Г.М. Власової, збережені залишки дерев'яних конструкцій свідчать про те, що після неповного спалення кострище було засипане курганним насипом. Решта насипів уміщали трупопокладення на рівні горизонту з матеріалом XI ст. Руки були випростані вздовж тіла, лише в одному випадку — схрещені на грудях (4, с. 91—93).

Біля с. Майдан-Липненський, в групі з 17 курганів, протягом 1975—1977 рр. було розкопано 14. Два кургани (№№ 1, 2) містили на рівні горизонту по три невеликих ямки, заповнені вугликами, попелом. У кургані 2 на шарі попелу знайдено фрагмент черепа, дві бочкоподібні скляні намистини зі слідами позолоти, одну циліндричну намистину, покриту псевдозерню, та 12 дровових скроневих кілець. Окремо варто виділити два бронзових скроневих кільця з нанизаними на кожному з них трьома псевдозерненими намистинами. Даний тип прикрас на території Русі сформувався наприкінці XI ст. [20, с. 161, 180]. У Новгороді аналогічне кільце походить із шару першої половини XII ст. [22, с. 14, 15, рис. 3:12]. У кургані 1 рештки кремації (фрагменти нижніх кінцівок зі слідами дії вогню) виявлено по центру майданчика; знайдено роздавлений горщик другої половини XI ст. У кургані 11 на рівні горизонту, на підсипці з вугликів і

попелу, лежали залишки обпаленого черепу, а біля нього — залізний ніж і сім срібних скроневих кілець, у тому числі — S-видне. Також знайдено срібний витий перстень і намисто із сімох золотоскляних намистин циліндричної чи бочкоподібної форми, однієї срібної зерненої та срібної круглої підвіски, прикрашеної опуклими кружечками. Обпалений череп і роздавлений горщик XI ст. на горизонті знайдено і в кургані 6.

У кургані 9 рештки кісток знайдені на плямі з вугілля та попелу розмірами 2,5×1,5 м, потужністю до 0,3 м, на рівні давньої поверхні. На жаль, про ступінь пропеченості ґрунту під цією плямою нічого не повідомляється, хоча не виключено, що курган містив кремацію на місці. За керамічним матеріалом також датується другою половиною XI ст. На підшві курганів 10 і 15 зафіксовано плями з попелу та вуглинок, видовжені з південного заходу на північний схід, горщики другої половини XI ст. Автори розкопок також вважали їх залишками кремаційних поховань, хоча жодних людських решток не збереглося. Курган 13 містив на рівні горизонту безінвентарне інгумаційне поховання західної орієнтацію; руки випростано вздовж тіла. Ще в шести похованнях не виявлено нічого, крім кераміки XI — першої половини XII ст. [7, с. 14—16; 8, с. 316—317; 16, с. 1—9].

Фрагментарний характер інформації по низці комплексів не завадить, підбиваючи підсумки, відмітити певні закономірності в побутуванні обряду кремації на території Південно-Західної Русі. За нашими попередніми підрахунками, серед підкурганних поховань останньої чверті X—XII ст. на розглядуваній території частка трупоспалень не перевищує 4—5%. Така статистика не може бути випадковою і відображає масовість переходу широких верств населення до нового обряду. Цей перехід відбувався повсюдно, що, безперечно, свідчить про спільні зусилля Церкви і князівської адміністрації щодо заборони кремації, слабо висвітлені писемними джерелами. Переважна більшість кремаційних поховань Волині належать до числа рядових. Приблизно порівну представлені трупоспалення на місці поховання та на стороні від нього.

Останні розташовані в межах регіону достатньо рівномірно. На більшості некрополів,

де відмічена кремація на стороні, достовірних слідів інших поховальних обрядів не зафіксовано. Іноді рештки кремації знаходили у невеликих ямках, але в більшості випадків — на рівні горизонту (зрідка — на підсипці) фіксувалися ритуальні вогнища та кальциновані кістки без поховальних урн. Саме тому частину таких трупоспалень дослідники іноді помилково вважали здійсненими на місці поховання. За характером обряду подібні комплекси є цілком аналогічними виявленим на Волині захороненням із ліпною керамікою райковецької культури (Головно, Могильно тощо). Ліпну кераміку, поряд із гончарною, містять деякі з розглядуваних поховань (Милянвичі), котрі можуть датуватися в межах X ст.

Решта трупоспалень на стороні (Майдан-Липненський, Шепель, Білів) вирізняються наявністю виключно давньоруської гончарної кераміки та прикрас XI ст, хоча обрядові риси демонструють пряме продовження поховальних традицій райковецької культури. За винятком Білівського, могильники розташовані у периферійних районах Волині. Особливий інтерес викликають матеріали некрополя біля с. Майдан-Липненський, де обряд кремації продовжували практикувати (очевидно — потай) у другій половині XI ст., а можливо — і на початку XII ст. Подібна картина є досить характерною, наприклад, для суміжних районів Білорусі.

Трупоспалення на місці також здійснювалося на рівні горизонту. Всі вони так само безурнові, що, вочевидь, репрезентує більш пізній варіант обряду [2]. Значна частина некрополів, де зустрічається кремація на місці, розпочали своє функціонування наприкінці X ст.; на цих некрополях цілковито переважають інгумаційні захоронення. Всі вони тяжіють до раних літописних міст і князівських форпостів. Самі кремації містять виключно давньоруський матеріал, за складом якого (золотоскляні та деякі сердоликові намистини, S-подібні скроневі кільця) датуються в межах кінця X — початку XII ст. Вужче — кінцем X — початком XI ст. — можна датувати курган №2 могильника Лище-1. Очевидно, як і у віддалені райони Дніпровського Лівобережжя, про що вже доводилося писати [3], новий обряд був принесений на територію Волині разом із поширенням влади київських князів. Його

носіями могли бути вихідці з Середнього Подніпров'я, де кремація на місці переважала впродовж X ст.

В одному випадку (Старожуків-2, курган №5) трупоспалення були здійснені всередині широких дерев'яних зрубів. Подібні комплекси зрідка зустрічаються й на суміжних територіях. На некрополі біля с. Горішні Шерівці, виявлене поховання за обрядом часткової кремації всередині дерев'яної камери (можливо — зрубу) розмірами 2,8×2,2 м. Обпалений кістяк лежав головою на захід, а поруч із ним знайдено S-подібне скроневе кільце. [25, с. 63—65]. Три безінвентарні кремаційні поховання, вміщені в камери з обгорілих колод розмірами від 2,6×1,8 м до 4,4×4,4 м, відомі в с. Межиричка на Житомирщині [19, с. 39]. У Кветуні в Середньому Подесенні зруб (2,8×2,2 м) із рештками трупоспалення вміщено до неглибокої ями [26, с. 135—136]. На могильнику Оцерцо під Мінськом у двох курганах X ст. із залишками кремації виявлено обгорілі зрубні конструкції розмірами 5×4,8 м і 2,8×2,2 м, зведені, відповідно, на рівні горизонту та на невисокій підсипці [5, с. 26]. На нашу думку, подібний обряд виник під впливом камерних поховань давньоруської еліти X ст., що добре узгоджується і з його датуванням. Старожуківське поховання могло належати воїну.

Серед поховань із кремацією на місці привертає увагу значна кількість випадків часткового, або неповного, трупоспалення (Лище-1, Старожуків-2, Білів, Пересопниця, Збуж). Подібні комплекси розкопано, наприклад, у Гочеві в верхів'ях Псла [21, с. 36—39]. Відомі вони на Галичині та Буковині (Підгірці, Горішні

Шерівці; можливо — Кам'янопіль, Семенів). На відміну від звичайних кремаційних захоронень, вони містять кістяки, обвуглені (іноді — розколоті) під дією високих температур, проте — анатомічно цілі. Спалення, очевидно, зазнавали тільки м'які тканини. На місці поховань завжди фіксують потужні вугільні прошарки, ґрунт навколо скелетів сильно прокалений. Тіло небіжчика завжди поміщали до труни, котру підпалювали разом із ним. У межах добре досліджених некрополів захоронення з частковим трупоспаленням становлять лише від 3 до 7% досліджених поховань. На нашу думку, такий незначний відсоток може відображати факт недовгого побутування обряду. Морфологічно подібним є трупопокладення в гробовищах, які під час поховальної церемонії підпалювалися ззовні чи зсередини. Такі поховання подекуди зустрічаються не лише на курганних могильниках (Житомир, Кветунь, Дем'янки на Гомельщині) [6, с. 86; 23, с. 187—198; 26, с. 138—139], але й на міських ґрунтових цвинтарях (Чернігів) [24, с. 106]. Іноді прилегли до обвуглених дощок кістки частково кальцинувалися.

Уже сам по собі факт лише часткового дотримання ритуалу свідчить про певну кризу язичницького світогляду. Певні обрядові елементи переконують у тому, що люди, котрі практикували обряд часткової кремації, вважали себе християнами. Такими елементами є вміщення тіла померлого до труни та покладення рук, або — однієї з них, у район грудей чи живота. У будь-якому випадку, неповна кремація належить до численних перехідних форм обряду, орієнтовно датованих кінцем X — початком XI ст.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (прил. к XV т. «Древности»). Москва, 1895. 163 с.
2. Бібіков Д. Давньоруські кремаційні поховання Нижнього Подесення: типолого-хронологічна характеристика // To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології: Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених. К., 2019. С. 82—86.
3. Бібіков Д. В. Про поширення обряду кремації на місці на Дніпровському Лівобережжі за давньоруської доби // Церква—наука—суспільство: питання взаємодії. Матеріали Сімнадцятої Міжнародної наукової конференції (28 травня — 1 червня 2019 р.). К., 2019. С. 281—285.
4. Власова Г. М. Древнерусский могильник в с. Збуже // КСИАУ. 1961. №11. С. 91—93.
5. Войтехович А. В., 2019. Погребальный

- обряд населения Полоцкой земли в X—XII вв. Минск, 2019. 269 с.
6. Гамченко С. С. Житомирский могильник. Археологические исследования житомирской группы курганов. Житомир, 1988. 124 с.
  7. Грибович Р. Т. Звіт про роботу Волинського мезолітичного загону Ровенської археологічної експедиції в 1975 р. // НА ІА НАНУ. 1975/112.
  8. Грибович Р. Т., Петегирич М. В., Павлів Д. Ю. Исследования на Волыни // АО 1977. С. 316–317.
  9. Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X—XII ст. Львів, 2006. 108 с.
  10. Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X-XII вв. // КСИИМК. 1946. XIII. С. 45—54.
  11. Кухаренко Ю. В. Отчет о раскопках на территории Украинского Полесья в 1957 году // НА ІА НАНУ. 1957/23.
  12. Кучинко М. М., Матюк Н. Г. Работы на Волыни // АО 1975. С. 350.
  13. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан // Труды XI АС. Т. 1. М. 1901. С. 514—576.
  14. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. Киев, 1990. 153 с.
  15. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX—XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности СПб., 2002. 272 с.
  16. Петегирич В. М. Звіт про роботу Волино-Подільського загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук УРСР за 1976 р. // НА ІА НАНУ. 1976/131.
  17. Русанова И. П. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979. С. 331.
  18. Русанова И. П. Отчет о работе Волынской экспедиции Института археологии АН СССР за 1969 год // НА ІА НАНУ. 1969/103.
  19. Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом (САИ. Вып. Е1-25). М., 1973. 100 с.
  20. Рябцева С. С. Трехбусинные височные кольца от Вислы до Волги // Stratum plus. 2000. №5. С. 161—182.
  21. Самоквасов Д. Я. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочево Обоянского уезда Курской губернии. М., 1915. 40 с.
  22. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981. 198 с.
  23. Соловьева Г. Ф. Славянские курганы близ с. Демьянки // Советская археология. 1967. №1. С. 187—198.
  24. Сытый Ю. Н. Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы) // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції. Чернігів–Луцьк, 2011. С. 98—110
  25. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) К., 1982. 202 с.
  26. Шинаков Е. А. От пращи до скрамасака: на пути к державе Рюриковичей. Брянск—СПб, 1995. 274 с.
  27. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. // АЛЮР. 1904. С. 136–182.
  28. 28. Rauhut L., 1960. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. V. s. 231–260.

Список скорочень

АЛЮР — Археологическая летопись Южной России;
 АН СССР — Академия наук СССР;
 АО — Археологические открытия;
 КСИИМК — Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР;

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР;
 НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України; САИ — Свод археологических источников.